

Andrzej Pankowicz

SPÓR O GENEZĘ NARODU BIAŁORUSKIEGO. PERSPEKTYWA HISTORYCZNA

Według przekonania współczesnego nurtu narodowego w historiografii białoruskiej wolność kraju skończyła się wraz z upadkiem Rzeczypospolitej. Wtedy to można bowiem mówić o utracie niepodległości i inkorporacji Białorusi do Imperium Rosyjskiego. Dla znacznej części historiografii rosyjskiej sprawa narodu białoruskiego nie istniała, był to tylko element składowy historii Rosji, a Białorusini szczepem rosyjskim posługującym się na co dzień dialektem macierzystego języka. Podobna tendencja ujawniła się też w historiografii polskiej, poczynając od Tadeusza Czackiego. W tej perspektywie Białorusini stanowili grupę etnograficzną polską. Zmiana w poglądach polskich na przełomie XIX i XX wieku ignorowała dawne dzieje, skupiając się na realiach swojego czasu. Następstwem takiej postawy była teza o niejasnej etnogenezie narodu białoruskiego i niedokończonym procesie jego formowania, a w konsekwencji potencjalnej słabości zarówno białoruskiego ruchu narodowego, jak i państwowości białoruskiej. Jeszcze w 1907 roku Michał Romer pisał o Białorusinach jako o klasycznym wzorze wiązadła między kulturami¹. W tej dyskusji wyróżniało się korzystnie stanowisko środowiska wileńskiego dostrzegającego potrzebę utrwalenia patriotyzmu litewsko-białoruskiego. Celem miało być odbudowanie państwa wpisującego się w tradycję Wielkiego Księstwa Litewskiego. Językiem państwowym miał stać się tu język białoruski. Nowoczesna narodowa historiografia białoruska zapoczątkowana przez Wacława Łatouskiego i historyków białoruskich II Rzeczypospolitej usunięta została w XX wieku w cień przez historiografię radziecką konsekwentnie broniącą tez Wielkorusów sprzed

¹ Zob. B. Stoczevska, *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 1998, s. 166.

rewolucji rosyjskiej. Zwolennicy własnej i odrębnej drogi narodu białoruskiego działający w strukturach naukowych radzieckich oskarżani byli o nacjonalizm².

Dawna historiografia polska i twórcy polskiej myśli politycznej przełomu XIX i XX wieku zajmowali stanowisko próbujące pogodzić występujące wówczas, opisane wyżej, tendencje z wyraźnym jednak nastawieniem na uznanie Białorusinów i Białorusi za najsłabsze ogniwo przestrzeni określanej mianem Europy Środkowo-Wschodniej. Ten sam ton przebija się u Marcelego Kosmana, na co zwraca uwagę Barbara Stoczewska. Przedstawiony przez nią syntetyczny obraz losów narodu białoruskiego zasługuje na uwagę:

Proces kształtowania się narodu białoruskiego był pod koniec wieku XIX słabo zaawansowany, a białoruski ruch narodowy znajdował się zaledwie w załóżkowej postaci. Nietrudno o podanie źródeł tego zjawiska. Dostarczyć ich może sięgająca średniowiecza historia narodu białoruskiego. Białorusini nigdy nie mieli tradycji własnej państwowości³.

Właśnie w takiej syntezie syntez najbardziej uwidaczniają się zaszłości. Poczucie wyższości narodów politycznych: Polaków, Rosjan i Litwinów, które wraz z przyjęciem w XIX wieku nowoczesnej koncepcji państwa narodowego, odrzucają wiele wartości czasów dawnych, w tym tolerancję wobec narodów i grup etnicznych, które nie uzyskały w dziejach własnej państwowości, bądź jak w przypadku Białorusinów, była to państwowość wspólna z Litwinami i Polakami.

Spór o tożsamość narodu białoruskiego jest wciąż żywy, a wiele kwestii nadal budzi dyskusje pomimo rozwoju w ostatnich kilku dekadach niezależnej historiografii białoruskiej. Przyjęcie perspektywy historycznej pozwala na uwypuklenie wielu wątków i zależności trudno dostrzegalnych w mocno zideologizowanym świecie nowoczesnych nacjonalizmów. Początki etnosu białoruskiego wiązać należy z osiedleniem się na tych terenach plemion słowiańskich i ich przenikaniem się z wcześniejszym osadnictwem bałtyjskim. Nie był to proces w pełni pokojowy, o czym świadczą liczne pożary w grodach Bałtów z VII–VIII wieku. Równocześnie następowała swoista symbioza obu kultur, Bałtów i Słowian. Ignorowanie przez dziesięciolecia substratu bałtyjskiego związane było z tezą o istnieniu jednorodnego narodu staroruskiego⁴. Wzajemne procesy akulturacji Bałtów i Słowian doprowadziły do wyodrębnienia wśród plemion wschodniosłowiańskich szczepów zachodnich żyjących na Polesiu i na ziemiach położonych na północ od niego. Słowianie przybyli na te tereny z południa, wnikając w społeczność bałtyjską osiadła tu od wczesnej epoki żelaza, kiedy to pojawiła się archeologiczna kultura kurhanów zachodniobałtyjskich⁵.

Grupa plemion osiadłych między Prypecią i Dźwiną, tzw. Dregowiczian, uważana jest za przodków dzisiejszych Białorusinów. Wyparci z Wołynia, osiedlili się na tych terenach prawdopodobnie pomiędzy VI–VIII wiekiem, jednakże

² A. Hryckiewicz, *Przedmowa*, [w:] H. Sahanowicz, *Historia Białorusi do końca XVIII wieku*, Lublin 2002, s. 7–9.

³ B. Stoczewska, *op. cit.*, s. 155.

⁴ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi do końca XVIII wieku...*, s. 18.

⁵ P. Kaczanowski, *Obszary Barbaricum poza granicami cywilizacji śródziemnomorskich*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata* (dalej EHS), t. 1: *Prehistoria*, Kraków 1999, s. 415–416.

ślady ich obecności datowane są dopiero na wiek IX–X. Granice zajętego przez nich terytorium wyznaczał na zachodzie środkowy Bug i górna Narew, na północy dorzecze górnego Niemna, na wschodzie prawy brzeg Berezyny. Południową naturalną granicę stanowiły bagna poleskie. Na południowo-wschodnim Polesiu szeregiem im bliskim byli Drewlanie, siedzący w lasach nad dolną Prypecią, które ciągnęły się aż ku Dnieprowi. Radymicze zasiedlili dorzecze rzeki Soży. Tereny Mińszczyzny i dzisiejszej wschodniej Białorusi zamieszkiwali Krywiczanie, podobnie jak okolice Połocka i Smoleńska. W IX wieku wyraźniej wyodrębniają się już centra politycznej władzy książęcej. W dorzeczu Prypeci i Dźwiny powstało księstwo Dregowickie. W zachodniej części swego terytorium Krywicze tworzą na przełomie IX–X wieku księstwo Połockie kontrolujące bieg rzeki Dźwiny⁶. Część historiografii białoruskiej zaprzecza etnicznemu charakterowi państwa (księstwa) połockiego, widząc w nim raczej wspólnotę polityczno-terytorialną o wyraźnych cechach wielokulturowych⁷.

Pod koniec X wieku wykształca się księstwo Turowskie. Na ten czas przypadają też początki Nowogródka, wielkiego centrum handlowo-rzemieślniczego, uczestniczącego w handlu z Bizancjum i Bliskim Wschodem, niepretendującego natomiast do XIII wieku do roli ośrodka politycznego. Tu najdłużej osadnictwo przez następne stulecia miało cechy kulturowe mieszane – bałtosłowiańskie. W przekonaniu Walentina Siedowa ten właśnie fakt istnienia na jednym terenie dwóch kultur aktywnie oddziaływujących na siebie zadecydował o powstaniu odrębnej wspólnoty etnicznej, która dała początek narodowi białoruskiemu⁸.

Poznawszy te fakty, warto powrócić do pytania o charakter wczesnej Rusi jako przestrzeni politycznej i kulturowej. W świetle *Powieści minionych lat* Nestora, pomimo sukcesów Rurykowiczów dążących do zbudowania jednorodnego państwa na szlaku od Waregów do Greków, Ruś zachowywała cechy konfederacji plemion wschodniosłowiańskich z silną domieszką krwi Bałtów i Finów. Kijów, Nowogród i Połock jawią się nam jako równorzędne centra polityczne, choć od drugiej połowy IX wieku rośnie pozycja samego Kijowa. Za czasów Włodzimierza Wielkiego (980-1015) Dregowicze uznać musieli zwierzchnictwo Kijowa. Fakt ten jest bezsporny przynajmniej w odniesieniu do księstwa Turowskiego, gdzie władzę objął syn Włodzimierza, Świętopęk. Krywicze połoccy zachowali natomiast niezależność, w przeciwieństwie do gałęzi smoleńskiej, która już na początku X wieku wchłonięta została przez Kijów⁹.

Ustanowienie senioratu kijowskiego na Rusi zmieniło granice księstw. Północne ziemie Dregowiczów weszły w skład księstwa połockiego. Księstwo Turowsko-Pińskie objęło również Kleck i Stuck. Jedyne przy południowej części dawnego terytorium plemiennego pozostała nazwa Dregowicze, powoli zanikająca w źródłach w połowie XII wieku. Poczynając od Mykoły Kostomarowa i jego fascynacji wielokulturowością wschodniej Słowiańszczyzny, historiografia rosyjska

⁶ A. Pankowicz, *Białoruś*, EHŚ, t. VIII: *Europa*, cz. 1, Kraków 2001, s. 96-97.

⁷ H. Sahanowicz, *op. cit.* s. 33.

⁸ Zob. W. W. Siedow, *Wostocznyje sławianie w VI-XIII w.*, Moskwa 1982.

⁹ Zob. szerzej: *Powieść minionych lat*, [w:] *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 26-29, 36-37, 39-43, 59.

dostrzegać zaczyna niejednorodność obszaru dawnej Rusi. Teza o federacyjnym charakterze średniowiecznego państwa ruskiego mocno podkreślała naturalny i genetycznie uzasadniony charakter tego zjawiska¹⁰. W tej perspektywie zupełnie innego znaczenia nabiera pojęcie rozbitcia dzielnicowego Rusi. Pojęcie to, zaczerpnięte z języka historyków polskich, w coraz mniejszym stopniu zdaje się odzwierciedlać realia wschodniosłowiańskie. *Powieść minionych lat* w wyraźny sposób, kiedy mówi o Ruskiej Ziemi, nie zalicza do niej ani Ziemi Połockiej, ani Ziemi Smoleńskiej, traktując je jako odrębne i równoważne z Ruską Ziemią podmioty narracji. Trudno też udowodnić dla tego czasu istnienie jedności etniczno-kulturowej. Ruś jawi nam się raczej jako wielki zespół kultur, złączonych pismem i wiarą, ale już nie językiem, ten bowiem wykazuje wyraźne zróżnicowanie regionalnie. Wspólna dla całej Rusi kultura dworska i miejska stawała się nośnikiem wspólnego języka komunikacji elit, ale nie znosiła tym samym odrębności dialektycznych. Taka interpretacja przestrzeni języka staroruskiego do dziś budzi sprzeciw znacznej części badaczy, zwłaszcza w kręgach filologów rosyjskich. Dla Wadima Wilinbachowa niepodważalna jest teza o wielokulturowości Rusi¹¹.

Charakterystyczne dla wieku XII i XIII podziały nie ominęły również ziem białoruskich. Po śmierci księcia połockiego Wsiesława (1044–1101) jego państwo podzieliło się na dwie dzielnice: połocką i mińską, odtąd dwa niezależne organizmy państwowe. Powstanie państwa Kawalerów Mieczowych w Inflantach pozbawiło Połock kontroli nad główną arterią handlową, jaką była Dźwina. Handel rozwijał się nadal, jednakże już pod kontrolą Rygi. Księstwo Turowskie już za Jarosława Mądrego uznało przejściowo zwierzchnictwo Kijowa. W 1157 roku ziemie te ponownie uniezależniają się, lecz towarzyszy temu rozdrobnienie terytorialne. Po podziale przez Jerzego Dołgorukiego księstwa na dwa: Mozyrz i Turów, w następnym pokoleniu z dzielnicy turowskiej wyrastają nowe księstwa: Pińskie, Słuckie i Kleckie. Wszystkie one pozostają pod przemożnym wpływem najsilniejszej u progu XIII wieku Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Właśnie w tym czasie nazwy coraz to liczniejszych księstw zastępowane są pojęciami ogólniejszymi Rusi Czarnej i Rusi Białej. Militaryny podbój Rusi przez Tatarów ominął księstwa położone na północ od Polesia na terytorium dzisiejszej Białorusi. Wspomniane przez Macieja Strykowskiego starcia z Tatarami w rejonie Mozyrza i w dolnym biegu Prypeci, jeśli faktycznie miały miejsce, to były to epizody pogranicza Księstwa Kijowskiego i księstw białoruskich¹².

Ziemie białoruskie, w odróżnieniu od Rusi Zaleskiej i terenów położonych na południu, przeżywają szybki wzrost gospodarczy, rozwijają się osady targowo-rzemieślnicze o cechach miejskich. W XII i XIII wieku powstają nowe ośrodki, wśród nich do większego znaczenia doszły: Słuck, Kleck, Borysow, Rohaczew, Homl, Mozyrz, Mścisław, Nowogródek, Nieśwież, Słonim, Wołkowysk, Kobryń. Dopiero za czasów litewskich w połowie XIII w. powstaje Mohylew i Lida. Roz-

¹⁰ Zob. P. P. Tołoczko, *Wid Rusi do Ukraini*, Kijów 1997, s. 207-208; A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 97; H. Sahanowicz, *op. cit.*, s. 35-37.

¹¹ H. Sahanowicz, *op. cit.*, s. 38-39.

¹² *Ibidem*, s. 59.

wój ten w niczym nie umniejsza pozycji czołowych ośrodków, takich jak Grodno czy Mińsk. W odróżnieniu od pozostałych ziem ruskich, o czym wspominaliśmy, tereny te nie były narażone na naciski tatarskie. Prawdziwe zagrożenie pojawiło się wraz z powstaniem w tym czasie litewskiego państwa Mendoga. Jeszcze do końca XII wieku Litwini byli słabszymi sprzymierzeńcami książąt połockich, witebskich i smoleńskich. Na początku XIII wieku księstwo połockie coraz częściej szuka oparcia w Litwie, uwikłane w starcia z Kawalerami Mieczowymi w Inflantach. W ślad za tym ambitni kunigasowie litewscy zaczynają w sprzyjających warunkach obejmować rządy w księstwach ruskich. Zjawisko to odnotowują kroniki XIII-wieczne kilkakrotnie¹³.

Ekspansja Litwy na ziemie białoruskie jest zjawiskiem stosunkowo późnym. Dawniej próbowano wyjaśniać tę sytuację brakiem zagrożenia Litwy ze strony księstw białoruskich, będących przedmiotem łupieżczych najazdów i prób militarnego podboju, co widoczne jest chociażby w narracji Jerzego Ochmańskiego, ale też charakterystyczne dla niemal całej starszej polskiej i rosyjskiej historiografii¹⁴. Tymczasem to nie słabość, ale siła zadecydowała o polityce litewskiej w odniesieniu do Białej Rusi. Jest rzeczą bardzo charakterystyczną, że na XIII-wiecznej mapie z Hartfordu tylko cztery ważne centra polityczne na Rusi. Do nich, obok Kijowa i Nowogrodu, należą Połock i Smoleńsk¹⁵.

Inaczej rzecz się miała z zachodnią i południową częścią dzisiejszej Białorusi. Samo księstwo Turowskie, zwłaszcza po podziale, nie mogło być dla Litwy partnerem, raczej obszarem oddziaływania. Ruś Czarna, z najważniejszym centrum w Nowogródku, nie miała centralnego ośrodka władzy. System grodów tu rozmieszczonych pełnił głównie rolę rubieży obronnej dla księstw ruskich na Polesiu. Rozpoczęte w latach 40. XIII wieku wyprawy na Pińsk i wyparcie z Nowogrodka Izasława Rurykowicza poddało całą Ruś Czarną władzy Mendoga, który najprawdopodobniej za stolicę swego państwa obrał Nowogródek. Wiele wskazuje na to, że nie był to klasyczny podbój militarny, ale że Mendog za zgodą miejscowego wiewu uzyskał władztwo nad Rusią Czarną. Mimo to Ruś Czarna stanie się za jego panowania na krótko kartą przetargową Litwy w grze z potężną Rusią Halicko-Włodzimierską¹⁶.

Auksztota i Ruś Czarna zaczęły wtedy dążyć do symbiozy etnicznej, połączonej z daleko idącą wspólnotą interesów. Widoczne jest to szczególnie wyraźnie za rządów na Litwie Trojdena, gdy Ruś Czarna z takimi grodami, jak Nowogródek, Grodno, Słonim i Wołkowysk mogła wybierać między nim i książętami Rusi Halicko-Włodzimierskiej, i wybrała Litwę¹⁷. Zarówno Mendog, jak i jego pogańscy następcy nie tylko nie prześladowali chrześcijaństwa na Rusi, ale wręcz opierali się na miejscowej cerkwi. Kolejne zmiany przynosi panowanie Gedymina (1316–1341). Usuwa on z tronu książęcego w Połocku zruszczonego Litwina Konstantyna Bezrękiego, podobnie czyni z Rurykowiczami w pozostałych księstwach. W ich

¹³ Zob. *Słowo o wyprawie Igora*, przeł. J. Tuwim, oprac. M. Jakubiec, Warszawa 1950, s. 29-30.

¹⁴ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1982, s. 48-54.

¹⁵ H. Sahanowicz, *op. cit.* s 75.

¹⁶ *Ibidem*, s. 80-81.

¹⁷ *Ibidem*, s. 83-84.

miejsce osadza na stolcach książęcych członków własnej rodziny – w Nowogródku, Mińsku, Witebsku, Turowie i Pińsku. Gedymin utworzył dla tych ziem metropolię prawosławną, która jednakże przestała istnieć w 1330 roku, gdy wprowadził na tron kijowski swego namiestnika Olgimunta. Cały proces przebiegał właściwie pokojowo, gdyż Rusini widzieli w Litwie obrońcę przed Złotą Ordą¹⁸.

Gedymin jako pierwszy z władców litewskich zaczął używać tytułu władcy Litwinów i Rusinów, podkreślając tym samym równość obu członów swojego państwa. Na krótko przed śmiercią podzielił państwo między siedmiu synów. Przynajmniej cztery dziedzictwa były ściśle związane z terenami dzisiejszej Białorusi; Witebsk Olgerda, Słonim Moniwida, Pińsk Narymunta i Nowogródek Koriata. Po obaleniu przez Kiejstutę i Olgerda testamentu Gedymina senior Jawnuta otrzymał Zasław na Rusi Białej¹⁹.

Opisywane wydarzenia przemawiają za słusznością starszej rosyjskiej historiografii, która odrzucała hipotezę o podboju litewskim, dostrzegając, że powstanie wspólnego państwa było korzystne dla obu stron. Widać to w postawie grodów i bojarów na ziemiach białoruskich. Wzajemne relacje opierały się o riad, czyli umowę, która wiążąc dane terytorium z państwem litewsko-ruskim, pozostawiała ziemi autonomię wewnętrzną. Zatem w genezie nowej państwowości siła nie odgrywała decydującej roli. Nowe państwo stało się swoistą symbiozą dwóch tradycji, bałtyjskiej i wschodniosłowiańskiej, a zarazem syntezą tradycji społecznych i politycznych obu stron. Litwini uzyskali w tym państwie dominującą pozycję polityczną, natomiast Rusini, a zwłaszcza Białorusini pozycję dominującego czynnika kulturowego, także w przestrzeni prawno-publicznej²⁰.

Długotrwałe związki z Litwą i szerzej, całą przestrzenią bałtyjską pogłębiły odrębności języka ruskiego używanego na Rusi Białej i Czarnej. Pojawia się piśmiennictwo. Jego początki wiązać należy z postacią władcy turowskiego Kiryła. Cennym świadectwem są odnalezione zapisy (gramoty) na korze brzoazowej, znane nam m.in. z Witebska, pochodzące z XIII wieku. Wielką rolę w rozwoju kultury białoruskiej odegrała w średniowieczu biblioteka przy soborze katedralnym w Połocku. Niestety, po latopisach z Turowa i Połocka pozostała jedynie pamięć. Sądownictwo przynajmniej od XIII wieku oparte było na pisanym zwodzie praw znanym jako Prawda ruska²¹.

Uгода w Krewie i zbliżenie polsko-litewskie zmieniło realia panujące na ziemiach ruskich. Po objęciu tronu polskiego przez Władysława Jagiełłę i wielkoksiążęcego na Litwie przez Witolda ziemie ruskie stanęły w obliczu przymusowej katolicyzacji. W lutym 1387 roku Jagiełło nakazał zarówno Litwinom, jak i Rusinom zawieranie małżeństw powagą Kościoła katolickiego. Tym pierwszym wręcz zakazano zawierania małżeństw prawosławnych. Tak daleko posunięty radykalizm nie mógł wytrzymać próby czasu. Już w 1392 roku Witold wprowadzi zasadę ograniczonej tolerancji religijnej, zezwalając Rusinom, którzy nie chcieli

¹⁸ Zob. P. P. Tołoczko, *op. cit.*, s. 23.

¹⁹ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 98.

²⁰ Zob. np.: A. E. Presnjakow, *Lekcii po russkoj istorii*, t. 2: *Zapadnaja Rus i Litowsko-Russkoje gosudarstwo*, Moskwa 1939; F. Leontowicz, *Oczerki istorii litowsko-russkogo prawa*, S. Petersburg 1894.

²¹ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 98.

przejsię na katolicyzm, pozostanie przy swojej wierze. Rzeczą charakterystyczną dla nadchodzących czasów było to, że narodem politycznym w Wielkim Księstwie stali się Litwini, natomiast Rusinów o zdanie nikt nie pytał. Przywileje nadawane przez władców bojarom litewskim – katolikom, nie objęły bojarów ruskich. Tę nierówność usankcjonowała unia horodelska z 1413 roku. Zawarty pod nieobecność bojarów z ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego układ formalnie ich nie dotyczył, faktycznie Litwini zagwarantowali sobie już nie dominującą pozycję, a monopol w sferze publicznej, zwłaszcza gdy sprawy dotyczyły państwa jako całości²². Ceną, jaką płacili Rusini za pozostanie przy wierze prawosławnej, było ograniczenie ich praw w zakresie wolności osobistej i własności. Dopiero po śmierci Witolda rozpoczął się proces zrównywania obu nacji. Przywilej Zygmunta Kiejstutowicza z 1434 roku zrównywał wszystkich bojarów w prawach ekonomicznych. Nadal jednak prawosławni Rusini mieli zamkniętą drogę do urzędów i nie mogli zasiadać w radzie wielkksiążęcej. Proces stopniowego dopuszczania Rusinów do urzędów i dostojenstw rozpoczął się za rządów Kazimierza Jagiellończyka. Za jego czasów stare miasta ziem białoruskich zabiegać zaczęły o uzyskanie w drodze przywileju lokacji na prawie magdeburskim.

W XV i XVI następowały istotne zmiany w strukturze etnicznej tych ziem. Miasta zachodniobiałoruskie ulegały stopniowej polonizacji, wyraźniej zaznaczyła się obecność Niemców i Żydów. Większa była też skłonność bojarów do poszukiwania polepszenia swego bytu w służbie wielkksiążęcej i osiedlaniu się na Litwie właściwej. Częściej, zwłaszcza pod koniec okresu, osiedlała się też na stałe szlachta polska w służbie wielkksiążęcej²³.

Na przełomie XV i XVI wieku możemy już mówić o wyraźnym wyodrębnieniu się języka białoruskiego. Było to w dużej mierze zasługą kancelarii wielkksiążęcej, która posługiwała się tym językiem w wydawanych przez siebie dokumentach i korespondencji. Większość diaków w kancelarii wywodziła się z bliższych Wilnu terenów Rusi Czarnej i Białej. Tym samym dialekt przez nich używany ulegał szybszemu od innych rozwojowi, stając się językiem prawa i przywilejów gospodarczych. Była to również mowa potoczna dworu wielkksiążęcego²⁴. Równolegle formować się zaczął język literacki. Sprzyjało temu procesowi istnienie na ziemiach białoruskich kilku ośrodków klasztornych, przy których powstały biblioteki. Na szczególną uwagę zasługuje księgozbiór Soboru Sofijskiego w Połocku i klasztoru Bazylianów w Supraślu. Z Połocka pochodził znany drukarz praski i wileński, medyk z wykształcenia Franciszek Skoryna, który podobnie jak Szwajpold Fiol drukował książki cyrylicą w języku ruskim. Posądzany o związki z husytami, przetłumaczył na język białoruski i wydał Pismo Święte. Stopniowo, zwłaszcza w zachodniej części kraju wzrasta wpływ kultury łacińskiej i katolickiej zarazem. Drogę torowały klasztory, potem przychodził czas na tworzenie sieci parafii. Cała Białoruś stanowiła południową i wschodnią część diecezji wileńskiej.

²² H. Sahanowicz, *op. cit.*, s. 107.

²³ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 98-99.

²⁴ L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodotwórczych*, Warszawa 1925, s. 66-67.

Wpływy katolicyzmu malały im dalej na wschód, by niemal zaniknąć w trzech powiatach graniczących z Moskwą. Ostoją katolicyzmu były przede wszystkim wyspy etniczne, najpierw litewskie, a następnie polskie²⁵.

Przełomowe znaczenie dla ziem białoruskich miały rządy na Litwie Zygmunta Augusta, który kontynuując politykę swoich poprzedników, roztoczył opiekę nad obydwoma płucami chrześcijaństwa, zachodnim i wschodnim. Wielokrotnie występował jako opiekun cerkwi, a nawet łamał przez siebie samego wydane przywileje dla panów litewskich, przyjmując prawosławnych do rady gospodarskiej, mianując ich wojewodami i kasztelanami. W 1563 roku już jako król Polski doprowadził do zrównania w prawach szlachty prawosławnej i katolickiej. Wbrew oczekiwaniom posunięcie to raczej sprzyjało katolicyzacji wyższych warstw stanu szlacheckiego. Wydawane przez wielkich książąt przywileje ziemskie spisywane były dla zachodniej części państwa po łacinie, dla wschodniej i centralnej po rusku. Pierwsza większa kodyfikacja miała miejsce w Wielkim Księstwie za Kazimierza Jagiellończyka. Wydany w 1468 roku Sudebnik Kazimira zawierał 25 artykułów z zakresu prawa karnego i powinności wobec władcy. W 1529 jego miejsce zajęły pełny zwód prawa znany jako I Statut Litewski. W przeciwieństwie do możnowładztwa ściślejszą unią z Polską zainteresowana była szlachta, posiadająca mniej praw i przywilejów niż w sąsiedniej Koronie. Petycja złożona pod Witebskiem w 1562 roku proponowała formułę: jeden sejm, jeden panujący, wspólne prawa i wspólna obrona. Sejm wileński (1565–1566) wprowadził korekturę prawa, zatwierdzając II Statut Litewski, wzorujący się w sferze instytucji publicznych na Polsce. W 1588 roku wprowadzony zostaje w życie III Statut Litewski, uwzględniający w poprawkach następstwa unii realnej, będący owocem prac rozpoczętych w 1569 roku. Nowy statut chronił świątynie i duchownych wszystkich wyznań. Poza łacinnikami i grekami, jak wówczas mówiono, oznaczało to pełną ochronę prawną wyznań reformowanych pozostających pod przemożną opieką Radziwiłłów²⁶.

Centrum reformacji litewskiej stał się Brześć Litewski. Pierwszy zbor kalwiński na ziemiach białoruskich powstał w Witebsku, zezwolenie na jego budowę wydał jeszcze w 1562 roku Zygmunt August. Kolejnymi centrami wyznania ewangelicko-reformowanego stały się Połock i Witebsk. Reformacja nie ugruntowała jednak swojej pozycji. W przestrzeni od kilku wieków podzielonej między katolików i prawosławnych miejsca dla niej pozostawało niewiele. Obok kalwinów pojawili się też na tych ziemiach antytrynitarze, znani jako arianie. W trzeciej ćwierci XVI wieku zdobyli oni pozycję dominującą wśród szlachty nowogrodzkiej, dotąd pozostającej przy prawosławiu. Rywalizacja ariańsko-kalwińska do końca XVI wieku wyznaczała obszary konfliktów religijnych²⁷. Z początkiem XVII wieku umocniony reformą trydencką Kościół katolicki rozpoczął skuteczną rekatolicyzację kraju. W procesie tym kluczową rolę odegrali oo. jezuiti. Głównymi ośrodkami propagandy wiary stały się Połock (1580) i Nieśwież (1584). W 1609 powstało

²⁵ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 99.

²⁶ *Ibidem*; J. Ochmański, *op. cit.*, s. 133.

²⁷ K. Górski, *Bracia Polscy*, [w:] *Encyklopedia katolicka* (dalej EK), t. II, pod red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, Lublin 1995, k. 1002-1005.

kolegium jezuickie w Orszy nad Dnieprem, nieco później w Smoleńsku. Na zachodniej Białorusi rolę centrum katolicyzmu pełniło Grodno, nieco później Bobrujsk, Nowogródek i Pińsk. Przygotowywani w Akademii Wileńskiej misjonarze władali biegle językiem białoruskim. W ostatniej ćwierci XVI wieku dojrzała stopniowo idea unii. Sprzyjała temu odrębna organizacja Kościoła ortodoksyjnego na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Prawosławny metropolita Kijowa, Halicza i całej Rusi rezydował na przemian w Nowogródku i Wilnie. Drugim arcybiskupem był ordynariusz połocki. Dziesięć diecezji obejmowało swym zasięgiem ziemie Korony i Litwy. Biskupi (władcy) wywodzili się z drobnej i średniej szlachty. Społecznym fundamentem cerkwi było mieszczaństwo i chłopstwo. Zamożniejsza część stanu szlacheckiego stopniowo porzucała ortodoksję, przechodząc w XVI wieku do kościołów reformowanych, a następnie na katolicyzm. Znakomitym przykładem tego zjawiska jest Nowogródczyna²⁸.

Przygotowania do zawarcia unii rozpoczęły się w latach 1574–1576 ks. Piotr Skarga cyklem kazań wileńskich poświęconych schizmie. W obronie ortodoksji stanęły wówczas rody Ostrogskich i Tyszkiewiczów. Obóz obrońców prawosławia systematycznie topniał na skutek konwersji na katolicyzm. Zwoływane do Brześcia Litewskiego synody prowincjonalne coraz mocniej skłaniały się ku ugodzie z katolicyzmem. Synod brzeski z 1596 roku jednak miał jedności przyniósł nowe podziały. Większość uczestników opowiedziała się za unią z Rzymem, mniejszość za wiarą prawosławną i pozostawaniem w łączności z patriarchą Konstantynopola. Przeciwnicy w sporze wzajemnie obłożyli się klątwą. Cerkiew prawosławna, zwana teraz dyzunicką, przestała być wyznaniem uznawanym przez Rzeczpospolitą. Świadectwo tych zmagani odnaleźć możemy w zachowanym *Latopisie Hustyńskim*²⁹. Niezadowolone z unii widać też w białoruskiej *Kronice barkułowickiej*, która opowiada o tym, że gdy po akcie unii brzeskiej Hipacy Pocij odprawiał nabożeństwo, podczas konsekracji wino zamieniło się w gorzką wodę³⁰.

Unia Lubelska w naturalny sposób umocniła pozycję Białorusinów w Wielkim Księstwie. Na 9 województw aż 6 było zdominowanych przez żywo białoruski. Na 46 posłów wysłanych przez Litwę na sejm walny 34 pochodziło z powiatów i województw białoruskich. W Wileńskim i Trockim Białorusini stanowili znaczny odsetek ludności. W XVI, a zwłaszcza XVII wieku postępuje tam proces polszczenia się szlachty białoruskiej, czego najwymowniejszym dowodem liczne edycje statutów litewskich w polskiej wersji językowej. Pomimo to mówić możemy o rozwoju literatury białoruskiej. Pierwszy ruch należał do reformacji. W drugiej połowie XVI wieku prym wiodą kalwini Szymon Budny i Wasyl Ciapiński. Obaj tłumaczyli dzieła o treści religijnej, budując tym samym białoruski język literacki. Bujnie rozwija się drukarstwo oparte na rodach sprzyjających reformacji: w Nieświeżu Radziwiłłów, w Zasławiu Hlebowiczów, w Zabłudowie Chodkiewiczów. Odtąd równolegle rozwijać się będzie na tych ziemiach literatura w języku polskim i białoruskim. Pierwszym narodowym białoruskim dziełem hi-

²⁸ L. Bieńkowski, *Brzeska unia*, [w:] EK, t. II, k. 1126-1127.

²⁹ Zob. *Latopis Hustyński*, [w:] *Kroniki Staroruskie...*, s. 255-262.

³⁰ *Potnoje sobranije russkich letopisiej*, t. 32, sost. N. N. Ułaszczyk, Moskwa 1975, s. 181.

starycznym stał się *Latopis Bychowca*. Pamiętnikarstwu drogę przeciera Teodor Jewłaszewski wywodzący się z województwa nowogrodzkiego. Młodzież szlachecka od czasów Stefana Batorego kształciła się w bezpłatnych, a przez to łatwiej dostępnych kolegiach jezuickich. Z czasem sieć tych szkół średnich obejmie niemal wszystkie powiaty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szkoły jezuickie otwarte były dla innowierców, zarówno protestantów, jak i prawosławnych. Panująca w nich tolerancja religijna, obiektywnie rzecz biorąc, sprzyjała konwersjom na katolicyzm. Z wyznań protestanckich jedynie kalwini posiadali szkoły średnie, w tym jedną na ziemiach białoruskich, w Słucku. Drugim obok Wilna centrum intelektualnym kultury białoruskiej stał się Nowogródek³¹.

Powstanie Bohdana Chmielnickiego w 1648 roku ogarnęło również znaczną część ziem białoruskich. W ogniu stanęło województwo brzesko-litewskie, mińskie i mścisławskie. Kozacy znajdowali silne oparcie w tamtejszym mieszczaństwie. Powstańcy występowali pod hasłami obrony starych ruskich obyczajów i świętej wiary prawosławnej. Krwawo stłumione powstanie tliło się gdzieniegdzie w postaci ruchów chłopskich aż do 1653 roku. Po ugodzie w Perejasławiu do wojny przystąpiła Rosja. Car Aleksy nie bez powodu liczył na przychylność ludności prawosławnej. W planach rosyjskich głównym teatrem działań wojennych stać się miały ziemie białoruskie. Jednakże ani wojska rosyjskie, ani przenikanie na ten teren powstańczych wojsk kozackich z Ukrainy nie nadało temu ruchowi cech narodowych białoruskich. Szlachta prawosławna i znaczna część mieszczaństwa przypieczetowała krwią wierność idei Rzeczypospolitej. Tak charakterystyczna dla tych terenów samoobrona chłopska nie pozostawiła wątpliwości co do postawy ludu białoruskiego. Siły rosyjskie postrzegane były przeważnie jako siły okupanta gnębiącego kraj. Straty wojenne były ogromne. Jedynie województwa nowogrodzkie i brzeskie wyszły stosunkowo obronną ręką, tracąc mniej niż połowę mieszkańców. Poza grabieżą mienia państwo rosyjskie dokonywało przymusowych przesiedleń ludności w głąb swego terytorium, zwłaszcza tak potrzebnych w miastach rzemieślników³².

Rozejm andruszowski (1667), a następnie pokój Grzymułtowskiego (1686) pozostawiał ziemie białoruskie przy Rzeczypospolitej. Wielka Wojna Północna 1700–1721 i towarzysząca jej wojna domowa, oraz okupacja wojskowa ziem białoruskich przez Rosjan 1704–1717 dokończyły dzieła zniszczenia. Przywrócenie na sejmie grodzieńskim, zwanym niemym, pokoju wewnętrznego i zewnętrznego umożliwiło odbudowę kraju. Gospodarcza odbudowa postępowała szybciej, natomiast liczba mieszkańców powróciła do stanu z I połowy XVII wieku dopiero w epoce rozbiorowej. Liczba ludności wzrastała nie tylko dzięki przyrostowi naturalnemu, lecz również napływowi do miast Niemców, a następnie Żydów. Sporą grupę stanowili prześladowani w prawosławnej Rosji starowiercy i zbiegli chłopi z Rosji szukający w Rzeczypospolitej poprawy bytu. Dla ratowania gospodarki

³¹ Zob. szerzej: J. M. Gizycki, *Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*, Kraków 1905; L. Piechnik, *Nowe elementy wniesione przez jezuitów do szkolnictwa polskiego w XVI wieku*, „Collectedanea Theologica” 1976, nr 46, s. 67-77.

³² Zob. szerzej m.in. W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*, Warszawa 1998, s. 221-228; H. Sahanowicz, *op. cit.*, s. 265-277.

krajowej w 1775 roku sejm zezwolił mieszczanom z miast Wielkiego Księstwa Litewskiego nabywać dobra ziemskie. Dostyc istotne zmiany zaszły w XVIII wieku w mentalności stanu szlacheckiego. Dawny podział na Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie zachowuje wówczas swój walor ustrojowo-prawny, ale w świadomości mas szlacheckich coraz większego znaczenia nabierają regiony; wśród nich Ruś, coraz częściej identyfikowana z Białorusią. Jedynie Nowogródzczyzna przypisana została do Litwy jako regionu. Świadectwem polonizacji było wprowadzenie w 1696 roku języka polskiego jako języka urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim.

Szlachta ziem białoruskich odegrała znaczącą rolę w ostatnich dziesięcioleciach istnienia Rzeczypospolitej. Stąd wywodził się Tadeusz Rejtan, Tadeusz Korsak i wielu innych z pokolenia Sejmu Wielkiego. Cieniem na ziemie białoruskie położył się I rozbiór. Na mocy traktatu rozbiorowego Rosja oderwała od Rzeczypospolitej część województwa połockiego i mińskiego oraz niemal w całości województwa witebskie i mściławskie.

Obrona integralnego związku ziem białoruskich z Rzeczpospolitą oparta została w dobie stanisławowskiej na dziele Komisji Edukacji Narodowej. Szkoły wydziałowe powstały w Grodnie, Brześciu Litewskim, Mińsku, Pińsku i Nowogródku. W wojnie w obronie Konstytucji 3. Maja ziemie białoruskie stały się jednym z głównych teatrów działań. Bitwa pod Mirem, starcie pod Zelwą i obrona Brześcia Litewskiego to ważne momenty tej kampanii. W 1793 roku pod władzą rosyjską znalazła się centralna Białoruś. Stolicą pozostałych przy Polsce terenów zachodniobiałoruskich stało się Grodno. Po III rozbiórze również te ziemie włączono do imperium rosyjskiego. Dla Sahanowicza ostatnia wojna Rzeczypospolitej była wojną obronną, w której Białorusini bronili niepodległości i wspólnego państwa zbudowanego przez przodków, wspólnej własności wszystkich narodów je zamieszkujących³³.

Stopniowa przebudowa administracji na wzór rosyjski w latach 1794–1801 doprowadziła do utworzenia czterech guberni białoruskich. Północna część ziem białoruskich znalazła się w guberni wileńskiej. Niezmienna przez następne dziesięciolecia polityka rządów rosyjskich zdążyła do pomniejszenia politycznej i kulturowej roli spolonizowanej czy też polskiej szlachty. Temu celowi służyło zakwestionowanie praw szlacheckich szlachty zaściankowej, a tym bardziej nic nie posiadającej. Trwanie przy katolicyzmie utożsamiane było odtąd z polskością i wielokrotnie pociągało za sobą represje. Zdarzały się, nieliczne zresztą, konwersje na prawosławie. W obronie polskość, a po części i białoruskiej odrębności tych ziem wielką rolę odegrało szkolnictwo zorganizowane na wzorach KEN. Na czele utworzonego w 1803 roku Wileńskiego Okręgu Szkolnego stanął ks. Adam Czartoryski. Dużą rolę odgrywały drukarnie w Wilnie, Grodnie i Połocku. Regionalna książka i piśmiennictwo wydawane były w języku polskim. Ważne miejsce w tworzeniu regionalnej świadomości historycznej odegrały prace Ignacego Żegoty Onacewicza. Niemal w przededniu wielkiej wyprawy Napoleona na Moskwę w grudniu 1811 roku ks. Michał K. Ogiński snuć będzie plany odbudowy państwa polsko-

³³ Zob. H. Sahanowicz, *op. cit.*, s. 332–337.

litewskiego w oparciu o Rosję³⁴. Wojna 1812 roku wstrząsnęła Białorusią. Zniszczenia wojenne i rabunek żołnierski obu walczących ze sobą armii przybrały nieznane od stulecia rozmiary. Zemsta rosyjska za ogłoszenie w Grodnie konfederacji i udział ochotniczych formacji w wyprawie na Moskwę zaowocowały wielomiesięcznym terrorem. W wielu przypadkach, jak np. w Nieświeżu, niszczone bezcenne archiwa i kolekcje. Pomimo systematycznie powtarzających się fal represji rosyjskich wywołanych ruchami niepodległościowymi aż do 1825 roku utrzymywało się w polityce carów, zarówno Pawła I, jak i Aleksandra I, przekonanie o zewnętrzności tych ziem jako dawnych ziem Rzeczypospolitej w stosunku do reszty obszaru rosyjskiego. Dopiero za Mikołaja I, i to głównie pod wpływem powstania listopadowego, pojawia się teza o rosyjskim charakterze Białorusi, jak powiadano skazanej tylko wpływami polskimi³⁵.

W powstaniu listopadowym czynny udział wzięła Nowogródzczyzna i część Mińszczyzny. Z pozostałych terenów mieliśmy do czynienia z napływem ochotników do wojsk powstańczych na Litwie i w Królestwie Polskim. Działania partyzanckie miały oparcie przede wszystkim w drobnym i po części średnim ziemiaństwie, tworzącej się inteligencji i po części w ludzie. Sporadyczne wystąpienia we wschodniej Białorusi (Witebskiem) miały charakter czysto szlachecki. Toteż szlachta na ziemiach białoruskich objęta została represjami popowstaniowymi. Do form bezpośrednich należało poszukiwanie uczestników powstania w celu ich uwięzienia, postawienia przed sądem bądź też przymusowego wcielenia do armii rosyjskiej. Towarzyszyły temu konfiskaty majątków. Charakter represji ogólnej przybrało pozbawianie pod lada pretekstem praw szlacheckich. Los ten dotknął ponad 950 rodzin szlacheckich.

Mimo to do połowy XIX wieku Rosja nie była w stanie powstrzymać procesu polszczenia się zachodniej Białorusi, w przeciwieństwie do rusyfikacji jej wschodnich obszarów. I to pomimo systematycznego wprowadzania języka rosyjskiego do szkół. W sferze publicznej język białoruski zakazany został w szkołach i w cerkwi, zarówno prawosławnej, jak i unickiej³⁶. W 1839 roku na soborze w Połocku zniesiono unię, zmuszając wiernych do przechodzenia na prawosławie, zwłaszcza na terenach, gdzie nie istniała sieć parafialna obrządku łacińskiego. Rok później zniesiono Statut litewski, wprowadzając w to miejsce ustawodawstwo rosyjskie.

Kultura ziem białoruskich I połowy XIX wieku wyrastała z pnia polskiego, a szerzej z wielokulturowej tkanki Rzeczypospolitej, pnia, na którym pojawiać się zaczęły gałązki kultury białoruskiej mającej poczucie odrębności w stosunku do tradycji rosyjskiej. Najwybitniejszą postacią był wieszcz narodowy Polaków Adam Mickiewicz, wpisujący również we własną tradycję przez Białorusinów. Z Nowogródka wywodzili się Tomasz Zan i Jan Czeczot. Wzrastało u nich i ich towarzyszy zainteresowanie kulturą rodzimą i towarzyszące temu odkrywanie ludu.

³⁴ J. Bardach, *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku*, [w:] *Między Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. VI, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1988, s. 228.

³⁵ U. Ihnatouski, *Historija Bielarusi u XIX i pczatku XX stolecia*, Mińsk 1926, s. 22-24.

³⁶ *Ibidem*, s. 24 i 72; J. Bardach, *op. cit.*, s. 233.

Solidne fundamenty etnografii ludu białoruskiego stworzyli: Maria Czarnowska, Ignacy Szydłowski, Jan Czczot, Zorian Dołęga-Chodakowski (Adam Czarnocki). Terenowe badania naukowe prowadzili Eustachy Tyszkiewicz, Romuald Zienkiewicz i Michał Fedorowski. Pod wyraźnym wpływem Mickiewiczowskim pozostawała twórczość poleskiego szlachcica Władysława Syrokomli. Na tym gruncie wyrastała literatura białoruska, początkowo anonimowa. Pierwsze pokolenie piszące w duchu białoruskim tworzyli m.in. poeta Pawluk Bahrym, Tadeusz Łada-Zabłocki, trzej bracia Grzymałtowsy, Julian Laskowski. Większość utworów powstawała w języku polskim, jest to zjawisko charakterystyczne dla wszystkich kultur wyrastających w XIX wieku z pnia Rzeczypospolitej. Po białorusku pisali Jan Czczot i Władysław Syrokomla. Świadomego wyboru języka białoruskiego jako języka literackiego dokonał Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, dając początek samodzielnej literaturze białoruskiej.

Manifestacje patriotyczne i religijne w latach poprzedzających wybuch powstania styczniowego objęły nie tylko zachodnią Białoruś. Silnymi ośrodkami akcji patriotycznej były Mińsk, Witebsk i Mohylew. Ujawniła się połowiczność sukcesów polityki carskiej, a zwłaszcza reformy uwłaszczeniowej 1861 roku. Mimo usilnej propagandy nie udało się skłócić Polaków i Białorusinów. Radykalne skrzydło obozu czerwonych, skupione wokół Konstantego Kalinowskiego, opowiadało się za przekształceniem powstania narodowego w ludowe, oparte m.in. o wieś białoruską. W lutym 1861 roku w Brześciu, Białymstoku i Grodnie zorganizowano manifestacje żałobne takie jak w Warszawie. Okazją do manifestacji w Mińsku był przyjazd syna poety, Władysława Mickiewicza. W styczniu 1863 roku w Mohylewie kwestowano na skarb narodowy. Szlachta zebrana na sejmiku mińskim jednogłośnie uchwaliła przyłączenie tej guberni do Królestwa Polskiego. Po wybuchu powstania pierwszy wystąpił do walki operujący na Polesiu oddział Romana Rogińskiego, rozбитý pod Borkami 26 lutego 1863 roku. Na Grodzieńszczyźnie działał oddział Onufrego Duchinińskiego. Załamanie powstania na ziemiach białoruskich nastąpiło już jesienią 1863 roku. Represje popowstaniowe objęły dwory i zaścianki oraz wsie, z których chłopcy wspomagali powstańców. Niszczono całe okolice szlacheckie, jak Szczuki, Jaworówkę, Dzikie, wszystkie położone w zachodniej części Białorusi. Ludność wysiedlano, czasami wysyłano na Syberię, zabudowania palono. Bardzo liczne były konfiskaty majątków ziemiańskich. Represje w kulturze wymierzone były przede wszystkim w język narodowy. Wprowadzono zakaz drukowania książek w języku białoruskim, podobnie jak litewskim i polskim. Szkolnictwo wszystkich szczebli poddane zostało rusyfikacji. W latach 1865–1915 rozwijały się badania historyczne i etnograficzne nad dziejami tych ziem. Na początku XX wieku Jewfimij Karski stworzył podwaliny pod nowoczesną białorusycystykę. Podstawą współczesnego literackiego języka białoruskiego stał się dialekt środkowej Białorusi³⁷.

Po upadku powstania styczniowego zmienia się świadomość własnej odrębności narodowej Białorusinów, niewykłanej tak mocno w przeszłość, za to

³⁷ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 103.

rozwijająca się dwoma torami wyznaczonymi przez katolicyzm i prawosławie. Dwa wyznania stanowiły zarazem dwa przeciwstawne sobie konteksty kulturowe. Prawosławny ruch narodowy to przede wszystkim zapadnorusizm, podkreślający szczególne więzy z narodem rosyjskim, choć domagający się prawa do kultywowania własnego języka i kultury. W tej perspektywie wszyscy Białorusini katolicy uważani byli za Polaków, za czym szedł postulat przesiedlenia ich do ówczesnego Królestwa Polskiego. Ważną rolę odgrywał tu Michał Kojałowicz. Białoruskie odrodzenie narodowe w środowisku katolickim wzrastało przede wszystkim w kręgach inteligencji i ziemiaństwa, co wyraźnie odróżniało ten nurt od chłopskiego w swych korzeniach nurtu prawosławnego. Białoruscy katolicy, jak Wincenty Dunin-Marcinkiewicz czy Franciszek Bohuszewicz za główny swój cel postawili sobie przebudzenie ludu białoruskiego, odkrycie własnej tożsamości odrębnej w stosunku do narodów sąsiednich. Pierwszy przetłumaczył *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza, drugi wydał w Krakowie w 1891 roku swoje poezje w tomie zatytułowanym *Dudka białoruskaja*. Powstająca w ich kręgu literatura w swej treści i formie przesiąknięta była rodzimą białoruską kulturą ludową³⁸.

W latach 80. pod wpływem młodzieży studiującej w Petersburgu pojawiają się narodowolcy upatrujący przyszłość Białorusi w demokratycznej Rosji mającej strukturę federacji narodów. Z tej tradycji w latach 1902–1903 wyrosła Białoruska Partia Rewolucyjna, po roku przekształcona w Białoruską Rewolucyjną Hromadę. Socjalistyczne hasła spletały się w tym ruchu z programem pracy u podstaw, oraz hasłami autonomii kulturalnej i politycznej w ramach imperium. Największym osiągnięciem środowiska BRH było pismo „Nasza Niwa”, któremu zawdzięczano rozwój białoruskiego życia umysłowego w latach 1906–1915. Czołową postacią stał się Iwan Łucewicz piszący na jej łamach pod pseudonimem Janka Kupała. Z kręgu studentów uczelni rosyjskich, wywodzących się z zachodnich guberni, na początku XX stulecia wyrósł ruch białoruskiej oświaty ludowej. Kierowana przez Antona i Jana Łuckiewiczów, a także Wacława Iwanowskiego grupa wydawała czytanki i książeczki oświatowe w narodowym języku³⁹.

Pewnym ewenementem na tle tak okrzyczanej niegdyś słabości etnosu białoruskiego była dostrzegalna w okresie poprzedzającym I wojnę światową białorusitzenacja Litwinów zamieszkujących pogranicze kulturowe. Litewski stan posiadania stale się kurczył w tych latach⁴⁰.

W czasie I wojny światowej Białoruś podzielona była na część zachodnią pozostającą pod rządami niemieckimi i wschodnią – rosyjską. Linia frontu, będąca linią rozgraniczenia, ustabilizowała się pod koniec 1914 roku na osi: Zatoka Ryska, Baranowicze, Pińsk i dalej na Wołyń. Przez ziemie białoruskie przebiegała granica pomiędzy Ober-Ostem przygotowywanym do inkorporacji do Niemiec i terenami okupowanymi czasowo. Ogólny przebieg granicy wyznaczała linia Lida – Zelwa –

³⁸ Zob. A. B. McMillin, *A History of Belorussian Literature. From its Origin to the Present Day*, Gies-sen 1977, s. 215-216; N. Vacar, *Belorussia. The Making of Nation*, Cambridge 1956, s. 83.

³⁹ S. Łaniec, *Początki nowożytnego ruchu narodowego Białorusinów*, [w:] *W kręgu kultury białoruskiej*, pod red. W. Piłata, Olsztyn 1994, s. 10; B. Stoczewska, *op. cit.*, s. 159-160.

⁴⁰ Zob. L. Wasilewski, *Współczesna Słowiańszczyzna. Zarys etnograficzno-statystyczny*, Warszawa 1909, s. 118-121.

Brześć Litewski. Wprowadzenie przez Niemców zasady równouprawnienia na tych terenach wszystkich języków ojczystych oznaczało możliwość nauczania dzieci i młodzieży w języku białoruskim, a także prowadzenia działalności kulturalnej i rozwoju czasopiśmiennictwa⁴¹. Na zachodzie kraju dojrzywała idea odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego pod protektoratem II Rzeszy. Inicjatorami byli działacze tej miary co Jan i Antoni Łackiewiczowie czy Waclaw Łastowski. W grudniu 1915 roku powstała Konfederacja Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jesienią i zimą 1916/1917 roku postulaty nabrały nowego wymiaru – już nie autonomii a państwo litewsko-białoruskie, choć nadal ściśle powiązane z II Rzeszą. Słabością ruchów emancypacyjnych były spory polsko-litewsko-białoruskie o kształt przyszłego państwa⁴². Na wschodzie kraju wzrastały co prawda wpływy socjaldemokracji rosyjskiej, ale i tu rozwijał się białoruski ruch narodowy. Jego przedstawiciele po raz pierwszy w dziejach najnowszych czuli się w Rosji nie reprezentantami idei, a w pełni ukształtowanego narodu. W takim charakterze wystąpili na Konferencji Narodów Rosji w Sztokholmie w kwietniu 1916 roku i następnie uczestniczyli w czerwcowym spotkaniu w Lozannie⁴³. W marcu 1917 roku powstał w Mińsku Komitet Narodowy Białorusi i wyłoniona przez niego Centralna Rada Zrzeszeń i Stronnictw Narodowych. Po przewrocie bolszewickim Rada wezwała do natychmiastowego tworzenia instytucji narodowych, przez co rozumiano zawiązek władz przyszłego państwa. Od początku ruch narodowy był zagrożony przez stałe umacnianie się wśród warstw ubogich i żołnierzy Frontu Zachodniego wpływów bolszewickich. W październiku i listopadzie 1917 władzę we wszystkich większych miastach Białorusi przejęły opanowane przez bolszewików rady delegatów robotniczych i żołnierskich oraz chłopskich. Zwołany Kongres Ogólnobiałoruski odmówił uznania władzy bolszewików. Tymczasem Rada Centralna Białoruska zmierzała do utworzenia niezależnego państwa, odrzucając zarówno związek z Polską, jak i z Rosją. Sytuacja międzynarodowa zdawała się tym planom sprzyjać. Na mocy traktatu brzeskiego z 3 marca 1918 roku wojska niemieckie wkroczyły do Mińska, powstał pierwszy rząd Republiki Białoruskiej, będący w warunkach okupacji tylko namiastką władzy narodowej. 25 marca 1918 roku Białoruś proklamowała niepodległość. Terytorium nowego państwa obejmowało na zachodzie Białostoczczyznę, Polesie przypadło Ukrainie. Próby tworzenia własnej siły zbrojnej zakończyły się fiaskiem. Wystawiony w Grodnie pułk miał tylko znaczenie symboliczne. Po zakończeniu I wojny światowej bolszewicy w styczniu 1919 roku proklamowali Białoruską Republikę Sowiecką. Prześladowania dotknęły przeważnie polskie ziemiaństwo i inteligencję. Uchodźcy utworzyli w Warszawie Związek Polaków z Kresów Białoruskich, kierowany przez Hieronima Kieniewicza, Mirosława Obiezińskiego i Konstantego Gordziałkowskiego. Białorusini katolicy skłaniali się ku odtworzeniu Litwy historycznej i za swą stolicę uważali Wilno. Białoruski obóz narodowy, dotąd planom polskim niechętny, w obliczu

⁴¹ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993, s. 17-23.

⁴² Problematyka ta znalazła odzwierciedlenie w edycjach dokumentów, zob. m.in. *Problem Litwy podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezwo*, Warszawa 1918, s. 21 i nast.

⁴³ N. Vacar, *op. cit.*, s. 95-96; *Problem Litwy...*, s. 124.

zagrożenia bolszewickiego zmienił zdanie. Wileńska Rada Białoruska zapowiadała odbudowę zjednoczonej i niepodległej Białorusi złączonej więzami sąsiedztwa i przyjaźni z Polską. Proklamowana w lutym 1919 roku przez bolszewików Republika Litewsko-Białoruska objęła zachodnią i środkową część kraju. Równocześnie trzy gubernie etnicznie i historycznie białoruskie wcielono do Federacji Rosyjskiej, były to gubernie smoleńska, witebska i mohylewska. W czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920 istniało kilka niezależnych ośrodków władzy pretendujących do roli najwyższej władzy narodowej. Po zawieszeniu broni na froncie polsko-sowieckim Stanisław Bułak-Bałachowicz zdobył Mozyrz i proklamował Białoruską Republikę Ludową, nie miało już to jednak wpływu na przebieg rokowań. Po nim walkę podjęła Szluczczyzna. Działania partyzanckie trwały przez cały listopad i grudzień 1920 roku. Oprócz tego po obu stronach linii rozejmowej działało wiele oddziałów partyzanckich, tzw. Zielony Dąb. Po traktacie ryskim oddziały te stały się militarnym zapleczem białoruskiego rządu emigracyjnego w Kownie, kierowanego przez Wacława Łastowskiego. Na rozwój wypadków po zakończeniu I wojny światowej istotny wpływ miała całkowita obojętność dla sprawy białoruskiej zwyciężczych aliantów⁴⁴.

W następstwie wojny 1920 roku i kończącego ją traktatu ryskiego zachodnia Białoruś znalazła się w granicach państwa polskiego. Na terenach II Rzeczypospolitej Białorusini byli czwartą co do wielkości mniejszością narodową, szacowaną na 1–1,1 miliona osób. Traktat ryski z 1921 roku przekreślał reprezentowaną przez obóz Józefa Piłsudskiego ideę federalizmu, a zbyt daleko przesunięta na zachód granica determinowała politykę zbliżoną do koncepcji obozu narodowego. Rozpoczęta na początku lat 20. akcja kolonizacyjna zaogniła stosunki polsko-białoruskie. Białoruski rząd emigracyjny w Kownie przygotowywał powstanie na wypadek nowego konfliktu polsko-litewskiego. Z tej perspektywy zarówno Polskę, jak i Sowieców postrzegano jako tymczasowych okupantów. W 1923 roku Litwa cofnęła swoje poparcie dla emigracji białoruskiej. Prowadzona przez Hromadę i posłów białoruskich w sejmie polskim walka o autonomię, przynajmniej kulturową, Białorusinów w Polsce od początku skażona była wpływami komunistycznymi. Specyfiką białoruskiego ruchu narodowego w II Rzeczypospolitej była dominująca pozycja Hromady⁴⁵. Podzielona wewnętrznie chadecja białoruska i lojaliści nie potrafili stworzyć przeciwwagi. Formułowane przez nich programy miały charakter zasadniczo chrześcijańsko-społeczny. Mimo bardziej radykalnego charakteru niż w przypadku chadecji polskiej zdecydowanie odrzuciły w latach trzydziestych ideę Frontu Ludowego z udziałem skrajnej lewicy. Chadecja białoruska podzielona była na nurt katolicki (Biełaruskaja Chryscyjanskaja Demokracija) i prawosławny (Prawosławnaje Biełaruskaje Demokratycznaje Abjadnannie). Oba te nurty współpracowały ze sobą, co na początku lat 30. doprowadziło do ich zjednoczenia. Podobną drogę przeszedł ruch ludowy Janka Stankiewicza. W programie z października 1926 roku BChD za cel nadrzędny swej działalności uznała utworzenie niezależnego, zjednoczonego i demokratycznego państwa białoruskiego.

⁴⁴ N. Vacar, *op. cit.*, s. 107-108.

⁴⁵ J. Żarnowski, *Spoleczeństwo II Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 387.

Program na dziś zawierał postulat wprowadzenia języka białoruskiego do sfery publicznej⁴⁶. Pełna sprzeczności i niekonsekwencji polityka polska nie mogła zapobiec pogarszaniu się wzajemnych stosunków. Po drugiej stronie granicy z resztek guberni Mińskiej utworzono Białoruską Republikę Rad. Kilkakrotnie powiększana – w latach 1924 i 1926 – nigdy nie przekroczyła terytorialnie granic przedrozbiorowych Rzeczypospolitej. Jej podmiotowość prawno-państwowa była w systemie komunistycznym całkowitą fikcją. Wyjątek stanowią lata dwudzieste, kiedy to bolszewicy tolerowali narodowy charakter republiki związkowej. Na Białorusi sowieckiej w początkach lat 20. działał ruch oporu mający swoje oparcie w zamniejszych warstwach chłopskich. Organizowano zamachy, głoszono utworzenie białoruskiego państwa chłopskiego. Słumienie ruchu oporu i tolerancyjna w okresie NEP-u polityka sowiecka w kwestii narodowej stworzyła na kilka lat iluzję bytu narodowego. Wiele osób powróciło z emigracji. Jednakże już w 1925 roku pojawiły się pierwsze próby hamowania białoruskiego odrodzenia narodowego.

W 1927 roku komuniści wypowiadają otwartą wojnę kulturze białoruskiej. Rozpoczyna się rozprawa z białoruskim narodowym demokratyzmem. Białoruś ogarnęły kolejne fale terroru stalinowskiego. W Kuropatkach koło Mińska wymordowano co najmniej 100 tysięcy ludzi. Mordowano przeważnie chłopów i inteligencję. Zginęło blisko 90% członków i pracowników Białoruskiej Akademii Nauk. Masowo ginęli literaci, aktorzy, a nawet filharmonicy i śpiewacy operowi. Na mocy porozumień niemiecko-sowieckich znanych jako pakt Ribbentrop – Mołotow całość ziem białoruskich znalazła się pod rządami sowieckimi.

W dniach 22-28 czerwca 1941 roku wojska niemieckie zajęły Białoruś aż po Berezynę. Nowy okupant bardzo zrećnie wykorzystywał doświadczenia terroru sowieckiego, by pozyskać część białoruskich działaczy narodowych dla idei wspólnej walki z Sowietami. W grudniu 1943 roku powstała Białoruska Centralna Rada z Radosławem Ostrowskim na czele. Niemcy zezwolili na tworzenie ochotniczych formacji wojskowych, których liczebność przekroczyła 28 tysięcy. Działania wojenne 1944 roku przywróciły władzę sowiecką na Białorusi. Powrócił również terror aparatu NKWD. Po 1945 roku Białoruś, będąca formalnie członkiem ONZ, dzieliła losy całego ZSSR. Poczynając od lat 60. nasiliły się procesy rusyfikacji życia publicznego i rugowania ze szkół i środków masowego przekazu języka białoruskiego. Kryzys gospodarczy połowy lat 80. i Czarnobyl zachwiały zaufaniem społeczeństwa do systemu. W 1988 roku archeolog Zenon Paźniak odkrył pierwsze masowe groby, będące świadectwem zbrodni popełnionych przez NKWD w Kuropatkach.

Narodziny powojennej opozycji białoruskiej związane są z kolportowanym w 1976 roku *Listem do przyjaciela Rosjanina*. Wobec zsovietyzowania społeczeństwa działania opozycji miały wybitnie elitarny charakter. Dużą rolę odgrywały wydawnictwa podziemne.

⁴⁶ Zob. P. Trejdeński, *Białoruskie Stronnictwa Polityczne w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, nr 5/6, s. 513-543; M. M. Drozdowski, *Spoleczeństwo, Państwo, Politycy II Rzeczypospolitej*, Kraków 1972, s. 76-79; J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 551-554.

W 1988 roku powstaje Komitet 58 z Zenonem Paźniakiem i pisarzem Wasylem Bykau na czele. Równocześnie, wykorzystując proklamowaną przez Gorbaczowa głośność i pieriestrojkę, utworzono na Białorusi na wzór krajów nadbałtyckich Komitet Organizacyjny Białoruskiego Frontu Ludowego na rzecz Przebudowy – Odrodzenie. W dniach 24–25 czerwca 1989 roku odbył się w Wilnie zjazd założycielski Białoruskiego Frontu Narodowego. W lipcu 1990 roku została ogłoszona ustawa o suwerenności państwowej Białorusi, nadal jednak używającej nazwy BSSR. Ustawa o językach z 1990 i ustawy z 1991 roku o kulturze i o edukacji były wyrazem suwerenności republiki. W lutym 1992 roku armia stacjonująca na Białorusi złożyła przysięgę na wierność nowemu państwu. W marcu 1994 roku uchwalona została Konstytucja Republiki Białorusi. Od tego momentu zaistniały wszystkie niezbędne przesłanki dla reintegracji podzielonego doświadczeniem historycznym narodu białoruskiego.